

ברכה דלמצקי-פישלר

הצירוף "אם לטוב אם למוטב" וסביביו

בסיפורי עגנון¹

חקר לשונו של ש"י עגנון – גם מעט הנסיונות שנעשו מורגשת בהם רתיעה, והמנסים בחינת נוגע-ואינו-נוגע, וניכרת בהם אימת המשאוי שלפניהם. ודומה, כי אם החקר מתכוון לוותר על התעודה הזאת, לא יתגבר על אימתו, כל עוד לא יבין, כי חקר לשונו של עגנון פתיחתו חקר לשונותיו, שדרכו מן הקל אל הכבד ומן הפשוט אל המורכב (סדן תשי"ט: 189).

צירוף הלשון היופמיסטי² "אם לטוב (ו)אם למוטב", שיש בו גם סימטריה וגם שבירתה, תבניתו עולה בקנה אחד לא רק עם לשונו של עגנון המתאפיינת בשתי תכונות אלה, אלא גם עם תבניות הסיפר המתאפיינות בתכונות דומות (שקד תשל"ג: 47-64, 233-239; מירון 1996: 124, 145). רשימה זו תצטמצם לבחינת הצירוף בשלושה היבטים בזיקתם ללשון: הלשון הנקייה תידון מן ההיבט הפרגמטי, צידוק הדין מן ההיבט האידיאי והצירוף הכבול מן ההיבט הפורמלי. היבטים אלה מסייעים להבנת הטקסט העגנוני הן בהיפרדם הן בשילובם.

בין רע למוטב

ראשיתו של הצירוף בנוסח הקדמון ממשלי בן סירא (יג, כה), המצוטט גם במדרש בראשית רבה (עג, יב): "לב **אנוש** ישנא [=שְׂנָה] פניו אם לטוב אם לרע". וכן הוא במדרש: "מה' מצעדי גבר ואדם לא יבין דרכו' (משלי כ, כד) **ואדם** הולך ואינו יודע להיכן הולך. אם לטוב אם לרע אם למות אם לחיים" (תנחומא תולדות יב). במקורות אלה האדם/האנוש הוא הנושא הפסיכולוגי של הצירוף ולמ"ד היחס שבו מביעה כיוון המתבקש מן הפעלים **משנה** ו**הולך**. הלמ"ד נתקבעה כרכיב תדיר בצירוף והוסיפה להתקיים גם שלא בצירוף זה.

הפסוק מבן-סירא מבליט את אחריותו של האדם וכמוהו גם הפסוק החותם את ספר קהלת: "כי את כל מעשה האלהים יביא במשפט על כל נעלם אם טוב ואם רע" (יב, יד; פירוש רש"י: "אשר אדם עושה יביא האלוהים במשפט", כלומר האלוהים שופט את מעשי האדם), ואילו מאמר תנחומא (לעיל) הנסמך על פסוק אחר מדגיש דווקא את קוצר הבנתו וידיעתו.

בימי הביניים הצטרפה לצירוף המקורי גרסה 'נקייה' בלשון סגי נהור (רבי תשל"ז: 278), שהרכיב **למוטב** בא בה תחת הרכיב **לרע**, ואולי בהשראת טופס הברכה שקבעו חכמים "הטוב והמטיב" (פרנקל תש"ה), בחינת הוא 'טוב ומיטיב' וכל מעשהו 'לטוב ולמוטב'. גרסה מוצפנת זו שכיחה בלשון הרבנית, בצד הצירוף המקורי שלא נדחה לגמרי, וכיוון שנכנסה, הוסיפה לשמש אף היא נוסחה לצידוק הדין והודאה בקוצר הראות האנושית לחזות את הבאות או לפרש אותן. לנוסחה זו המביעה את האמונה ש"כל מאי דעביד רחמנא לטב עביד"³ נלווה השימוש היופמיסטי המעשי, סגולה כנגד הרעה שלא תבוא,³ המשקפת את הפחד מכוחן המגי של המילים להשפיע על הכוחות העל-טבעיים המנהלים את העולם. הצירוף מצוי כמובן גם כשגרת לשון שאין בה לא מטעמו של זה ולא מטעמו של זה.

חיבור רעיון צידוק הדין עם לשון סגי נהור הוא פרדוקסלי: מעשה האלוהים אינו יכול להיות אלא **למוטב** כפשט המילה, אבל על האדם להצדיק אותו גם אם הוא **למוטב** בלשון סגי נהור, שכן "חייב אדם לברך על הרעה, כשם שהוא מברך על הטובה" (ברכות ט, ה).

בין סמך לראיה

הלשון הנקייה בכלל וצירוף זה בפרט הם סמן זהות מובהק (Allan & Burridge 1991: §1.6). בלשונם של סופרי ההשכלה למשל (על פי המאגר של מפעל המילון ההיסטורי) שכיח יותר הצירוף בצורת הפשט שלו, כגון "הנפש בטבעה תבחר לדבר בשיר בין לטוב ובין לרע" (ויזל תקמ"ט: 7), "אם לשבט אם לחסד, אם לטוב אם לרע" (גורדון תר"ל: 14), והשימוש המוצפן נדיר בה. וכאשר הוא בא בלשון משכיל כמו מרדכי אהרן גינצבורג הוא מנומק ומעומת עם מקבילו בדרך דיאלקטית: "לא רוח משוררים נכונה מפעמני לבחון בין טוב למוטב ורק מלא כף בינה נתן לי הזמן להבדיל בין טוב ובין רע" (גינצבורג תקצ"ה: 167; דלמצקי-פישלר תשנ"ט: 16). ואילו עגנון מקיים את הצורה היופמיסטית בעקיבות כסמן זהות של דמויות ספרותיות, יהא המספר או דמות אחרת. עם זה בעזרת ההקשר הוא שומט את בסיסה כשגרת לשון ומערער את ההבנה האוטומטית שלה.

מנפרד הרבסט, גיבורו של הרומן ש'ידה, כותב טרגדיה (או לחלופין 'עושה טרגדיה'). בקטע המסמך דיבור ישיר לפרשנות פסיכולוגית של המספר המילה **טרגדיה** עומדת לדיון מטה-לשוני. בתחבולה זו, הנפוצה בסיפורי עגנון, המספר מסיר את המסווה שהגיבור מתאמץ לעטות (פישלר תשמ"ז: 444-445):

לא משום שאני עושה טרגדיה אני קורא לה טרגדיה, אלא מתוך הרגל טרמינולוגי בלבד אני קורא לה טרגדיה. כך הרהר בלבו ודימה שזהו הטעם, ובאמת טעם אחר היה לדבר, שאם אני כותבו הוא מביא לידי גיחוך. חושש היה הרבסט באותה שעה משום השם טרגדיה, מפני האלים שלא יתגרו בו. (ש'ידה: 520)

הרבסט והמספר מושכים כל אחד למשמעות אחרת של המילה הדו-משמעית **טרגדיה**: הרבסט מכוון אל 'הסוגה הספרותית' והמספר אל 'האסון'. בדיבור ישיר הרבסט מקפיד להרחיק את המשמעות 'אסון' מן המילה **טרגדיה** ונותן לשימוש בה טעם 'רציונלי': "הרגל טרמינולוגי". ואילו הטעם 'האמתי', המודחק, החשש מכוחה המגני של המילה להרע, צץ בדברי המספר היודע כול והמפרש את הגיבור. את הטעם שהרבסט מדחיק חושף המספר ומעיד שהעלאתו על הכתב תביא לידי גיחוך. ההתערבות הצפויה של האלים משתמעת אף היא לשני פנים: פן אחד הוא חלק בלתי נפרד מן הטרגדיה כסוגה ספרותית ופן אחד משקף את יראת האדם מפני כחות עליונים. יוצא אפוא שהן לדעת הרבסט (המוסתרת) והן לדעת המספר (החשופה), האמונה בסכנה הנשקפת ממילים מסוימות לגורלו של אומרן אינה יאה לחוקרים ולבעלי תארים אקדמיים, ואם הרבסט חוטא בה, ייטיב לעשות אם יצניע זאת כדי שלא יבוא לידי גיחוך.

גם בסיפור אחר של עגנון, 'פתחי דברים', הלשון הנקייה היא סמן זהות, והיא מבדילה בין הנוקט אותה לבין המסתייג מן השימוש בה. זמנו של הסיפור הוא ראשית שנות החמישים וירושלים היא מקום התרחשותו של סיפור המסגרת. הדמויות הראשיות הן המספר, תושב ירושלים הדר בגפו בדירה שכורה, ועזרא טריר, היסטוריון ואתנוגרף, חברו ואורחו הבא לדור עמו בשובו ממסעותיו וחקירותיו בחוף לארץ. סימני דמיון רבים - פיזיולוגיים וביוגרפיים - מעידים שטריר עוצב על פי דמותו של אברהם יעקב ברור, חברו של עגנון (מעצמי אל עצמי: 201-212). בנוסף לסימנים אלה (שלא יימנו כאן) השם **טריר** (כשם העיר הגרמנית טריר?) מחקה את המבנה ההברתי של השם ברור, והשם **עזרא** שהגייתו זהה לשם **עזרה** אולי רומז לימלחמת הלשון, שברור, שהיה אז מורה

בבית הספר למל בירושלים, היה שותף פעיל בה נגד חברת 'עזרה', ואף שילם על כך במשרתו (ברור וברור תשכ"ו: 477-494). באשר לדמות המספר, הריהי זו של "מספר-עַד הפעיל או הנפעל בהתרחשות המסופרת על ידיו" (אבן 1974: 152). פרטים מחיי המחבר המיוחסים לה, כגון חורבן ביתו בפרעות תרפ"ט (פתחי דברים: 107), מקנים לה לכאורה זהות אמינה ומשויים להתנהגותה ולעמדותיה מראית מהימנה.

עזרא טריר מספר על רשמיו מן הארץ ואומר כך: "ואף הארץ נשתנתה, ואף יושביה נשתנו, **אם לטוב ואם למוטב**, כמו שרגיל אתה לומר" (פתחי דברים: 107). **אתה**, משמע המספר. ואכן במקום אחר בסיפור, בפרק 'בבית השמחה' (117-136)⁴, בא אותו הצירוף עצמו מפי המספר בהקשר דומה של הערכות מנוגדות לתמורות במציאות הישראלית: "מה שנחשב לשעבר למעלה אינה מעלה בזמן הזה, שנשתנתה דעתם של הבריות. **אם לטוב ואם למוטב**, אף בזה מחולק אני מרוב העולם" (120).

במילים "כמו שרגיל אתה לומר" טריר מבדיל את עצמו מן המספר וסונט בו באמירה שיפוטית שמשמעים ממנה גינוי ללשון הנקייה ומכאן גם עדיפות לנוסח המנוער ממנה "אם לטוב אם לרע". הסתייגות מרומזת ממטבע לשון זה נמצא לא רק בלשונו של בן דמותו הספרותי של ברור, אלא גם בדברי ידיד מלומד אחר של עגנון, הבלשן חנוך ילון, שלבקשתו של עגנון נהג להעיר הערות לגופם של כתובים בסיפוריו (הערותיו ומכתביו שמורים בארכיון עגנון, הספרייה הלאומית, Arc4* 1270 5:291). באחת ההערות לרומן אורח נטה ללון (המכוונת למובאה 10 להלן) כתב ילון בלשון לקונית: "טוב למוטב וכן קודם לכן כמה פעמים ואיני מבין ככל הצורך" (ההדגשה במקור).

מן הצירוף היופמיסטי בהקשרו בסיפור 'פתחי דברים' אפשר ללמוד אפוא שהמספר דרכו להסתייע בלשון נקייה ואילו בן שיחו אינו נזקק לה. מאחר שהגרסה הנוכחת מסמנת זהות אחת, ממילא הגרסה המשתמעת מסמנת את הזהות האחרת.

שתי העמדות המנוגדות מזדמנות שוב בשיחה בין השניים ומאשרות את הדיכוטומיה שנגלתה בראשית הסיפור. בזימון השני אין מדובר בלשון נקייה אלא בלשון של דרוש שאף היא על פי דרכה לשון עקיפין מוצפנת הרחוקה מן הפשט. המספר מתפאר באוזני טריר בדרוש שדרש, ואילו זה "קפץ ממקומו

והביט עלי בכעס ואמר, בדרושים אתה משיאני?¹ (פתחי דברים: 110). ומכלל הכעס והביקורת שהטיח טריר בחברו הדורש דרושים ומפליג בסברות פורחות, אנחנו שומעים שהוא, החוקר והמלומד, אינו מחפש סמך בפסוקים אלא בראיות מדעיות. עמדתו של המספר היא אפוא עמדה מסורתית שתמונת עולמה זקוקה לתיווך הפסוק והדרש, ואילו עמדתו של טריר היא עמדה רציונלית המתבוננת במציאות במישרין ותרה אחר העובדות.

גם כאן מומחשים הבדלי התפיסה בעזרת לשון כנגד לשון והפעם שתי הלשוניות נמסרות במפורש. טריר פוסק את פסוקו והמספר חוזר על דברי בן שיחו פעמיים בשינוי לשון, פעם כמין הגהה ופעם כתוספת פרשנית (כאן ובשאר המובאות הקטעים החוזרים על השינויים שבתוכם מושמים בסוגריים מזווים > <):

1. ואפילו כל העולם מלא חכמים ש-**כל דבר שאין מוצאים לו סמך מן המקרא או מחז"ל דומה עליהם כאילו אינו קיים**, אי אתה משנה את דעתי כחוט השערה.

אמרתי לו, אתה אומר <כל מה שאין לו סמך מן התורה או מדברי חכמים הרי הוא בעיניהם כאילו אינו>, ואני מוסיף על דבריך, ולא זו בלבד אלא <כל הרעיונות והמחשבות וההגיונות שאין להם פסוק לקשור אותם בו הרי הם בעיניהם כדבר שאין חפץ בו>. (פתחי דברים: 110)⁵

לשונותיו הזהירים של טריר "אין מוצאים לו סמך" ו"דומה עליהם כאילו" לעומת "אין לו סמך" ו"הרי הוא בעיניהם" בדברי המספר, וכן הבדלי המינוח "מן המקרא או מחז"ל" לעומת "מן התורה או מדברי חכמים", מסמנים את הדברים ומציבים אותם איש איש במקומו, זה בעמדתו המשכילית וזה בעמדתו המסורתית.⁶ לאלה אפשר להוסיף גם הבדלי סגנון: "כל דבר" ו"כאילו אינו קיים" לעומת "כל מה" ו"כאילו אינו".

המספר מעיד שהוא מוסיף על דברי רעהו אך למעשה הוא הולך ומתרחק מהם, מצמצם את חלותם ומעמעם את חריפותם: "כל דבר" שבדברי טריר, היכול לחול על תמונת העולם כולה, מצטמצם לעניינים שבמחשבה, "מקרא" ו"חז"ל" הם עתה "פסוק" בלבד, ו"אינו קיים" הוא "דבר שאין חפץ בו". כל אלה מחשידים את המספר שאף על פי שנראה ששינה טעמו והוא תומך עתה בדברי חברו, אין הוא מתכוון אלא לרצותו בלבד.

מקרה זה הוא פרט בתופעה רחבה יותר הנקרת בלשונו של עגנון, בייחוד בסיפוריו שכתב משנות החמישים ואילך: חזרות בשינוי לשון כרפליקות הן בתוך דו שיח בין שתי דמויות הן בלשונו של דובר אחד. תופעה זו על גווניה ועל טעמיה תידון במקום אחר.

בין סימטריה לאסימטריה

הצירוף "אם לטוב ואם למוטב" עומד על המתח בין תבנית הבררה הקוראת ליחסי ניגוד סימטריים <א> לעומת <לא א>, לבין רכיבי התוכן הנוצקים בה ויוצרים יחסי חיזוק והגברה (אינטנסיפיקציה) אסימטריים <א> לעומת <יותר א>. מתח זה בין תבנית היוצרת ציפייה לבין חומרים הגורמים להתבדוה הוא אחת הפרקטיקות של המספר העגנוני, כמו שמראות המובאות האלה:

2. והיה מפרש איזו אדרת נאה ואיזו אדרת נאה **ביותר**. (אורח נטה ללון: 50)

3. היה עומד ומביט בי פעמים מתוך **חיבה** ופעמים מתוך **חיבה יתרה**. (שם: 50)

4. ואין אדם יכול לומר מה **עיקר** ומה **עיקר שבעיקר**. (סמוך ונראה: 250)

5. התחילו הכל מסייעין אותו בעצות, מי בעצה **טובה** ומי בעצה **טובה הימנה**. (שם: 272)

6. עד שלא ידעה לבחור מי **יפה לה** ומי **יפה לה יותר**. (תכריך של סיפורים: 211)

7. עם שהכל מדיינים מה יעשו **קודם** ומה יעשו **קודם לקודם**. (תכריך של סיפורים: 54, וכן קורות בתינו: 6)

הצירוף "אם לטוב ואם למוטב" דומה ואינו דומה למקרים האלה. אמנם הסיפה של הצירוף **למוטב** אף הוא 'מנה אחת אפיים' מן הרישה **לטוב**, ואפילו יש בהן היבט מורפולוגי המביע אינטנסיפיקציה ותומך באסימטריה: הקשר הפרונומסטי בין **טוב** לבין **מוטב** דומה לקשר שבין הרכיבים בצמדים מסוג "זריז ומזורז", "בהול ומבוהל" ודומיהם. אבל גורם ההפתעה והרושם המבדח אינם חזקים בו כבמובאות 2-7: היותו צירוף כבול והלשון הנקייה שבו, החופפת דיה את משמעות האנטונים שלה **רע**, מחזקים את סימטריית הניגודים.

בניגוד-מה לאמור לעיל, סיוע לסימטריה של הניגודים נמצא דווקא ברכיבים הלקסיקליים עצמם וביחסים שביניהם, וזאת על פי שתי תפיסות רווחות. בראשונה דן דב סדן, והיא התפיסה הרואה ב**טוב יותר** את אויבו של **הטוב** וביחסי את ניגודו של המוחלט (סדן 1964: 142). התפיסה השנייה נשקפת מהגדרתו של המילונאי אבן-שושן לצירוף "בין טוב למוטב": "אם טוב **פחות** או טוב **יותר**" (ערך **מוטב**, ערך משנה **בין טוב למוטב**). מכלל הגדרתו של אבן-שושן אפשר להבין מדוע **הטוב יותר** (כלומר **המוטב**) הוא אויבו של **הטוב**, כי הוא הופך את **הטוב** המוחלט ל**טוב פחות**. כך אפשר להסביר גם את המובאות 2-7, אבל גם ההסברים המתוחכמים האלה אין בכוחם לבטל את הרושם המתעתע של הסימטריה ושבירתה כאחת.

בין פסיבי לאקטיבי

שני סוגי בררה משמשים בצירוף "אם לטוב אם למוטב": בררה מכלילה שמשמעה 'גם... וגם...' ובררה מוציאה שמשמעה 'או... או...'. הוא מורכב משתי מילות תוכן נבדלות וממילת תפקיד החוזרת ונשנית. מילות הבררה מתגוננות: **בין** לטוב בין למוטב, **הן** לטוב הן למוטב, **או** לטוב או למוטב, ומוכרת גם הצורה בו"ו החיבור: "אם לטוב **ואם** למוטב". אין החילופים חופשיים לגמרי והם מותנים בתפקידיו התחביריים והתמטיים של הצירוף. כאשר **אם** משמשת גם מילת קישור לפסוקית תוכן (כמובאות 8, 11 להלן), המרתה **בבין**, **הן** ואו מנועה. שני סוגי הבררה נבדלים גם בתפקידיהם: הבררה המוציאה (דוגמת פסוקיות התוכן במובאות 8, 11, 14, 15, 17 להלן) משמשת להבעת ידיעה (אלוהית) או אי-ידיעה (אנושית) על העתיד להתרחש. ואילו הבררה המכלילה מבטלת את הרלוונטיות של הידיעה מראש (מובאות 9, 13 להלן), שהרי קבלת הגורל אינה מותנית בטיבו. אותו צירוף עצמו משמש אפוא גם להבעת הספק וגם להסרתו.

צידוק הדין הוא מן הנושאים המעסיקים את הדמויות ואת המספר כאחד ברומנים אורח נטה ללון ותמול שלשום, והצירוף "אם לטוב אם למוטב" הוא מן האמצעים הרטוריים בשיחותיהם של אלה או בהערותיו של זה, ולעולם השימוש בו אינו תמים גם כאשר הוא נראה מלכתחילה כשגרת לשון.

ארבע המובאות מן הרומן אורח נטה ללון יוצרות רצף הגיוני ומנומק. מובאה 8 היא הטרמה (אנטיסיפציה) למובאה 10, במובאות 9-10 נפרטים שני מאורעות טרגיים ומובאה 11 מסכמת אותם במילים כלליות:

8. דומה שהאוויר משתנה והולך. **השם יודע אם לטוב ואם למוטב.** (אורח נטה ללון: 171)

9. שני בנים היו לה לפרידה ונשפך דמם ביום אחד. מדותיו של הקדוש ברוך הוא גדושות, **בין לטוב ובין למוטב.** כשנותן, נותן כפליים, וכשנוטל, נוטל כפליים. (שם: 192)

10. אמר חנוך, רוצה אני לבוא תחילה לקבר ישראל. אמרתי לו, דעתך נטרפה עליך חנוך, אתה מראה עצמך כחי ומדבר כמת. ענה חנוך ואמר, מת. אמרתי לו לחנוך מה אתה סבור, אילו הייתי עושה אותך שמש קבוע ונותן לך די שכרך כלום היה אירע מה שאירע. למה אני שואל, מפני שאין מקרה בעולם [...] הגביה חנוך ראשו מצוארי הסוס ואמר, הרי יש כח בבחירה. אמרתי לו, מה ענין בחירה לכאן? לחש ואמר, כח ניתן בבחירה, שבכח הבחירה אפשר לשנות **טוב למוטב וכן להיפך.** רפה לבי כשעוה. (שם: 212)

11. צדיק אתה ה' ומשפטך ישרים. יסורים ששלחת על ישראל אתה יודע **אם לטוב ואם למוטב.** (שם: 216)

מובאה 8 היא לכאורה דיבור תמים. מזג האוויר הוא נושא טריוויאלי, "השם יודע" הוא ביטוי שגור, והעתיד אכן עלום. אבל בקריאה רטרוספקטיבית נפסלת האופציה התמימה וצירופי הלשון יוצאים משגרתם. מה ש"השם יודע" לפני ש"אירע מה שאירע" בחנוך בעל העגלה, יודע הקורא אחרי שאירע: מזג האוויר אכן השתנה 'למוטב' וחנוך קפא למוות. חיזוק לטענה הוא הנוסח "**השם יודע**", שהוא תיקון מאוחר (למן מהדורת תש"י) לנוסח המוקדם "**מי יודע**" (מהדורת ת"ש: רכב).

במובאה 9 שני ביטויי צידוק הדין, אחד מפורש, "בין לטוב בין למוטב", ואחד מרומז, "ה' נתן וה' לקח [...]". (נוסחה שגורה שמקורה בספר איוב א, כא), והיחס אל שניהם אירוני. הקדוש ברוך הוא מוצג כפנקסן ובעל חשבונות הנוקב מחיר לנדיבותו, נותן כפליים ולוקח כפליים בלי עודף (ולא פעם אחת אלא פעמיים; שקד תשל"ג: 234). הסמכת שני ביטויי צידוק הדין זה לזה יוצרת אנלוגיה נותן=טוב, נוטל⁷=מוטב. עוד פסוק, "כי לקחה מיד ה' כפלים בכל חטאתיה" (ישעיהו מ, ב ופירוש רש"י שם), מסייע להבנת **מוטב** כצורת היתרון.

ראוי להוסיף שבכתב היד של הרומן⁸ הצירוף "בין לטוב ובין למוטב" נוסף בין השיטין של נוסח היסוד כתוספת במחשבת משנה.

במובאה 10 יש סטייה מן הצירוף הכבול. מילות התוכן מתנערות כליל מן התבנית הסימטרית וממילות התפקיד המקיימות אותה, ואילו התוספת "וכן להיפך" מחזירה את הסימטריה ומשלימה את המסר המאוזן. לכאורה יכול היה עגנון לכתוב *שבכוח הבחירה אפשר לשנות אם לטוב ואם למוטב' דוגמת גרסתו של בן-סירא (לעיל), אבל הפרפרזה שנקט עגנון מסלקת את העמימות ומבהירה שהמסר מכיל ניגוד מוחלט בין טוב למוטב (טוב/רע) ואין בו מקום להבדל יחסי בלבד (טוב/טוב יותר).

במובאה זו המספר מבקש להצדיק את גורלו הטרגי של חנוך בטענה דטרמיניסטית "שאיין מקרה בעולם", וגם לו היה הוא, המספר, נוהג אחרת, "לא היה הדבר משנה כלום" (אורח נטה ללון: 212). הוא אפילו מתכחש תחילה לעובדת מותו של חנוך (שם: 212-213) וגם נוקט לשון עקיפין: "אירע מה שאירע".⁹ בתשובתו "שבכח הבחירה אפשר לשנות טוב למוטב וכן להיפך" כופר חנוך בצידוק הדין והודף את הפירוש הפשטני שלו.

מובאה 11 מסכמת את הקורות הטרגיים. שלושת המרכיבים: המילים המפורשות "יסורים" ששלחת על ישראל", הפנייה הישירה המתריסה "אתה יודע" במקום שגרת הלשון "השם יודע" והצירוף המיתמם "אם לטוב ואם למוטב" מאירים באירוניה מרה את הפנייה האינטימית "צדיק אתה [...]". שבפסוק הפותח את המובאה (תהילים קיט, קלז). דברים בוטים משמיע המספר עוד קודם לכן באוזני הרב בתשובה להזמנתו לעשות יד אחת ולהחזיר את ישראל למוטב: "כל ישראל זכאים בעיני, ואם לתשובה, כביכול צריך הקדוש ברוך הוא לשוב" (שם: 171; ראו גם שקד תשל"ג: 238).

הצירוף "אם לטוב (ו)אם למוטב" משמש לצידוק הדין ומייצג בכמה הקשרים עמדה דטרמיניסטית פסיבית, קבלה מלאה של הגזרה האלוהית. עמדה פסיבית משתמעת גם מן ההתנערות מאחריות הנרמזת בהקשרים אחרים, ושני אופנים לה: דרך ההרחקה המגולמת במילים "אינו יודע" (להלן, מובאה 14) ו"מה אנו שנדע" (להלן, מובאה 15), ודרך העברה לנמען אחר, במילים "השם יודע" (מובאה 8) ו"אתה יודע" (מובאה 11).

ברומן המאוחר עיר ומלואה שב עגנון ובוחר את שתי העמדות בעזרת הצירוף "אם לטוב אם למוטב":

12. תרתי בלבי וראיתי שכל המעשים הבאים עלינו אם לטוב אם למוטב מעשה מתוך מעשה באים וכולם כאחד באים מרצונו יתברך, שהוא עשאו והוא סבבם. למד אדם דבר מתוך דבר והביאו לידי מעשה או לידי מניעת מעשה טוב לו ויפה לו". (עיר ומלואה: 90)

בראש המובאה מוצגת העמדה הפסיבית, "המעשים" ה"באים מרצונו יתברך" "באים עלינו אם לטוב ואם למוטב", ואילו בסופה האדם עצמו מביא דבר "לידי מעשה או לידי מניעת מעשה" מתוך עמדה אקטיבית.

בין האפיזודי לדרמתי

את עלילת הרומן תמול שלשום, טוען בעז ערפלי, אפשר לקרוא בשתי דרכים בזיקה לשני מודלים סוגתיים, קריאה כסדרה וקריאה רטרופקטיבית. זו כעלילה פיקרסקית אפיזודית וזו כעלילה פסיכולוגית דרמטית. בקריאה הראשונה גורלו הטרגי של הגיבור שרירותי ואילו בשנייה הוא נובע משלשלת סיבתית מהודקת (ערפלי תשנ"ז: 506). גם מופעי הצירוף "אם לטוב אם למוטב" נחלקים לשני סוגים על פי החלוקה הסוגתית של ערפלי: מובאות 13 ו-16 מתיישבות עם הרטוריקה של המספר הפיקרסקי, ואילו שאר המובאות הן תיאורים פסיכולוגיים הקושרים ומנמקים את מהלכי העלילה ואת הקורות את הגיבור.

13. לעת עתה דר לו יצחק ביפו ומצפה בכל יום לשינוי כל שהוא. **אם לטוב ואם למוטב, בחצי דרכו לא נעזבנו.** (תמול שלשום: 182)

14. דממת עצב הקיפה פתאום את לבו של יצחק, כזה שבאים לבשרו בשורה **ואינו יודע אם לטוב אם למוטב.** ומחמת שמדה טובה מרובה ממדת הפורענות הריהו מצפה לטובה, ומחמת שלבו רפוי הריהו חושש שמא אינה לטובה. (שם: 190)

15. עברו הימים שהיה להוט לעשות נפשות לציונות. דיו שאין להוטים אחריו להשפיע עליו. אף על פי כן הוא מושפע ועומד. **אם לטוב ואם למוטב, מה אנו שנדע.** (שם: 222)

16. השיבה שפרה ואמרה, הלאי. [...] שמע אלוהים את תפלתה ונתן לה את משאלות לבה. **אם לטוב ואם למוטב יתברר בפרקים הבאים.** (שם: 423)

17. ואתה יקירי כיצד פרנסתך? אמר יצחק ברוך השם. אמר מנחם כשאדם אומר **ברוך השם איני יודע אם לטוב אם למוטב**, שהרי חייב אדם לברך על הרעה כשם שהוא מברך על הטובה. אמר יצחק עדיין לא הגעתי למדה זו. מכל מקום אין לי לקבול. (שם: 539)

עמימותו של הצירוף מכשירה אותו לשני תפקידים: הן לפנייה אל הקורא הן לעיצוב הגיבור יצחק קומר. ההערות המטה-קומוניקטיביות במובאות 13 ו-16 שייכות למסגרת החיצונית של הסיפור ומקיימות אינטראקציה בין המספר לבין הקוראים לשמירת הקשב והסקרנות ולהבטחת הקשר בין האפיזודות. במקוד שאר המובאות עומד יצחק קומר ודמויות אחדות סובבות אותו.

"יצחק קומר", כותב ערפלי, "הוא, לטוב או למוטב, קרתן בינוני, 'כל אדם' שקלע את עצמו שלא בטובתו אל תוך מהפכה היסטורית וצומת של מאבק רוחני ואידיאולוגי. [...] זה גיבור שעל-פי טיבו אינו מסוגל להבין לאשורו את המתרחש סביבו ולא ניחן בכישורים הדרושים להתמודדות עם תביעותיו הקיומיות והאידיאולוגיות של העולם שאל תוכו קלע את עצמו" (ערפלי תשנ"ז: 512). תחושות סתומות וחוסר מודעות הן מתכונותיו של גיבור זה (שם: 523) והן באות לידי ביטוי במסעו מנוה צדק לירושלים, במעבר הגורלי מתקופת חייו הראשונה אל התקופה השנייה (מובאה 14), וגם בשיחתו עם מנחם (מובאה 17). על מלוא המשמעות של מובאות אלו אפשר לעמוד רק בקריאה רטרופקטיבית. בדיאלוג שבמובאה 17, אגב דיון מטה-לשוני בצירוף "ברוך השם", נשמעת הסתייגותו של מנחם מן השימוש האוטומטי בברכה "ברוך השם" שאדם פולט בדרך השגרה מבלי לתת את הדעת על מלוא משמעותה התאודיציונית. לפי המשתמע מדבריו אין תפקידה של הברכה למסור דין וחשבון על המציאות או להביע שביעות רצון ממנה, אלא לשקף קבלה מודעת ללא תנאי. מנחם מסתייע בשלושה מטבעות לשון המציבים שלוש דרגות או שלושה היבטים ביחסם לצידוק הדין. כמו "ברוך השם" גם "אם לטוב אם למוטב" מוצג תחילה כדרך השימוש השגרתית, כפסוקית תוכן לפועל **יודע** שבכרתה מוציאה, אבל אמרת חז"ל "שהרי חייב אדם לברך על הרעה כשם שהוא מברך על הטובה" (משנה ברכות ט, ה), המנוסחת ניסוח נורמטיבי, כהוראה או כצו, נוטלת גם ממנו את נתיב השגרה וכופה עליו את השימוש התיאודיציוני המכליל את הטוב עם המוטב.

תשובתו של יצחק מלמדת שרעיון התיאודיציה רחוק מלבו, ומהודאתו הכפולה משתמע שעוד לא הגיע למידה זו בתהליך חזרתו בתשובה, ובשלב זה של הרומן עוד לא נתנסה בייסורים של ממש ועוד לא עמד במבחן צידוק הדין. הוא מברך רק על הטובה כי אין לו על מה לקבול. תאמרו: שמא האיר לו המזל פנים? לאו דווקא, "דברים שלא היו יפים בעיניו היה מסלקם מלפניו, דברים שהיו יפים היה שוהה עליהם" (תנול שלשום: 544). ואם נאמר קובלנה, הרי היא באה מכיוון הפוך: "דומה היה עליו על יצחק כאילו **מי שהוא קובל עליו**" (שם). ומי הוא הקובל? על מיטת חוליו של אביה "קובלת שפרה ומתרעמת" חליפות על עצמה ועל יצחק קומר:

הגביהה שפרה את ידיה כלפי מעלה ואמרה, אלי אלי, היטיבה עמי, שלא יכשל אותו אדם על כל הרעות שהביא עלינו. היטיב עמה המקום ודבר עמה מתוך לבה ואמר לה, אל תהיי פתיה שפרה, כל מה שנעשה, מדעתי ומרצוני נעשה, ואין לך לבוא בטרוניא לא עם עצמך ולא עם יצחק. (שם: 420-423)

ובסמוך באה תשובת שפרה לדברי ההרגעה של המקום (מובאה 16).

בין צירוף חופשי לצירוף כבול

ארבע סטיות מן הצירוף "אם לטוב ואם למוטב" נמצאו בסיפורי עגנון. היסוד הקבוע בסטיות הוא הרכיב הלקסיקלי **טוב ומוטב**, ושינויים פורמליים מקיימים יחסי גומלין עם הטקסט, נבנים ממנו ובונים את משמעויותיו.

במובאה 10 שנדונה לעיל, שָׁבָה רפה לבו של המספר כשעווה למשמע דברי חנוך "שבכח הבחירה אפשר לשנות **טוב למוטב** וכן להיפך", מערטל עגנון את הצירוף מתבניתו ומותיר את החומרים הלקסיקליים לבדם. הלשון הנקייה לבדה מקיימת את הזיקה לצירוף הכבול, אבל הצורה המצמצמת "מטוב למוטב" מבטלת את השימוש הסטנדרטי הפסיבי ומעמידה תחתיו את עקרון הבחירה האקטיבי. וההפך במובאה הבאה, המרחיבה את הצירוף:

18. שקיבלו כל מה שהביא עליהם המקום ולא ביקשו להחביא עצמם מעלילותיו **אם לטוב לטוב ואם למוטב למוטב**. (לפנים מן החומה: 11)

במובאה זו האיברים עצמאיים מן הבחינה התחבירית, כל איבר יש בו הצעת תנאי (אם לטוב, אם למוטב) ותשובת תנאי (לטוב, למוטב), ולמילית **אם** כפל תפקידים – בררה ותנאי. הסטייה מן הצירוף המקורי היא אפוא הפוכה מזו

שבמובאה 10 : ההרחבה מעצימה את הפסיביות אבל מעלה תהייה באשר ללשון הנקייה, שמא ההיקרות השנייה של התיבה **למוטב** משמשת כפשוטה.

הסטייה במובאה הבאה (19) אינה על דרך הצמצום וגם לא על דרך ההרחבה, והמילה **ספק**, הממירה את המילית **אם** המקיימת את התבנית, חורגת מן הפרדיגמה של מיליות הבררה. אלה אינן מוטעמות ואילו המילה **ספק** מוטעמת; אלה מבססות את היחס בין שני המרכיבים, **טוב** מזה ו**מוטב** מזה, כחלופות (בררה מוציאה) או כסכום (בררה מכלילה), כניגוד או כיתרון, ואילו היא בוראת יצור כלאיים, שיש בו משני היסודות אבל אינו לא זה ולא זה. זאת ועוד, הניסוח הדיאלקטי בעל שני הצירים וארבעת הקדקודים - רוחניות/גשמיות, ספק/וודאי - דוחק לשוליים את הציר המקורי טוב/מוטב ומטשטש את הניגוד שבו:

19. והתחיל מדבר עמו על מזג האויר ועל וסתו של עולם שמשנתה והולך בגשמיות וברוחניות. ברוחניות **ספק לטוב ספק למוטב**, בגשמיות ודאי לטובה".
(עיר ומלואה: 672)

לצירוף כבול יש פוטנציאל דו-משמעי, וגלומות בו אפשרויות ספרותיות ולשוניות. כל שכן צירוף המכיל לשון נקייה. המובאה החותמת את המאמר (20) מספרת את קורותיו של הצירוף "לחזר על הפתחים", שהוסב מצירוף אידיומטי שמשמעותו שלילית (עוני וקבצנות) לצירוף חופשי המתפרש כאן לטובה ונקי ממשמעויות לוואי - סטייה מן הסוג "החזרת צירוף כבול למרכיביו [...] הכנסתו להקשר המפעיל אותו כאילו היה המקבילה האנדוצנטרית" (טורי ומרגלית תשל"ג: 121-120).

בסיפור 'קללה שנהפכה לברכה' (עיר ומלואה: 659-665) מובא מעשה שאירע בר' מאיר מפרימישלאן,¹⁰ בעל מופת המפורסם בברכותיו בעלות האופי המאגי-הנבואי (אסף תשנ"ז: 144-145), "שבמאמר פיו הקים מעפר דל" (עיר ומלואה: 660). כשבא היתום ליב בן רישא לקבל את ברכת הצדיק לפרנסה טובה, העלה את רוגזו של זה עד שגער בו בנזיפה שיחזר על הפתחים לפרנסתו. לאחר מעשה התחרט הרבי על קללתו והסב אותה לברכה, ולפיה עתיד היתום לחזר על הפתחים לא כקבצן אלא כבעל בית הגובה שכר דירותיו. וכך אומר רבי מאיר:

20. להשיב את הקללה אי אפשר, שכבר נכתבה בפנקס של מעלה, שכל היוצא מפיו של מאיר **אם לטוב אם למוטב** כותבים עליו למעלה והקדוש ברוך הוא

רואה ומקיים. אבל זה יעשה מאיר בגללך, מאחר שנגזר עליך **לחזר על הפתחים** יבקש עליך מאיר רחמים, שכל הבתים שנגזר עליך לחזר על פתחיהם כולם יהיו שלך. (עיר ומלוואה: 661)

בררת המילים וצירופן להיגד הניתן להשתמע לשתי פנים יש בהם מעט מטעמה של נבואת האורקל על אף ההבדלים הניכרים (נבואה כנגד קללה וברכה, מעמדו של המבשר לעומת מעמדו של המבצע ועוד). עם זה סיפורנו הוא חידה שפתרונה בדיחה. החידה מקשה: באין מוצא איך יתוקן העוול ותיבטל הגזרה? באלו תחבולות יתהפך הגורל? ופתרונה: חידוד לשון, מעין לשון נופל על לשון, במסגרת סיפור נסי.¹¹

לחידוד הזה יש השפעה גם על הצירוף "אם לטוב אם למוטב". תחילה הוא בא לחזק את תוקפה של קללתו של בעל המופת, אבל בדיעבד הוא מבשר את הפתרון שהרי הוא נושא ממנו ובו גם את אפשרות ה**טוב**. אבל אפשר לקרוא זאת גם אחרת, ובמקום **טוב** כנגד **מוטב** אפשר להעמיד את **מוטב** על שתי משמעויותיה זו כנגד זו. כמו הצירוף "לחזר על הפתחים" שהמשמעות המילולית הייתה בו מלכתחילה ויצאה אל הפועל בזימון הנכון, כך גם המילה הדו-משמעית **מוטב**. מעתה יש להבין אותה על ציר השינוי הכרונולוגי: שתי משמעויותיה, 'רע' מזה ו'טוב יותר' מזה, משמשות בזו אחר זו. המפתח הכרונולוגי מותאם למתכונתה של עלילת הסיפור, שגם שמו מעיד עליה שראשיתה קללה וסופה ברכה. מה הצירוף "לחזר על הפתחים" הוסב מקללה לברכה, מדין לרחמים, מעוני לעושר, כך המילה **מוטב** מתפרשת תחילה כ**רע**, כקללת הקבצנות, ובדיעבד היא מתפרשת כ**מוטב** ממש, כברכת ריבוי הנכסים. הסיפור הוא אפוא סיפורה של דו-משמעות שנתנה לר' מאיר הזדמנות שנייה, וממנו ראייה הן לכוחה של הלשון לחרוץ גורלות הן לחולשתה המתבטאת בחוסר יציבותה ובאפשרות להטות אותה לכאן או לכאן.

בחירתו של עגנון בנוסח היופמיסטי **אם למוטב** במקום הנוסח הישיר **אם לרע** אינה רק משום אופיו העממי, האמוני או הפסיבי ההולם את תפיסתו של המספר או את עמדתן של דמויות אחרות בסיפוריו, אלא גם משום שבלשונו של הצירוף הזה יש פוטנציאל אירוני: הנוקט אותו אומר דבר אחד ומתכוון להיפוכו ואין הם מבטלים זה את זה. מקרה הלשון הנקייה והלשון האידיומטית הוא גילוי מגילויי החמקמקות של הלשון, חוסר יציבותה של המשמעות וקשריה הנפתלים עם המציאות. העמימות הזאת היא בסופו של דבר חסד שאמן הלשון נהנה ממנו ומברך עליו.

הערות

1. מאמר זה הוא המשך למאמר דלמצקי-פישלר תשנ"ט. כדי שהמאמר יעמוד בפני עצמו ראיתי לנכון לחזור על עניינים אחדים.
2. טעמי היופמיזם וסוגיו ראו Allan & Burridge 1991.
3. נגד עין הרע או פגיעתו הרעה של השטן משמש גם הדיספמיזם, כגון הכינוי "שונאי ישראל" שהתלמוד מכוון בו לישראל (ברכות ז ע"א ועוד). הכוונה העומדת ברקע דיספמיזם מסוג זה היא הטעיית השטן באמצעות הזכרת שמם של בני בריתו. ראו גם Allan & Burridge 1991: §2.
4. פרק זה הוא סיפור-בתוך-סיפור, וכמה חוטים קושרים אותו לסיפור המסגרת (ירון תשל"ז: 211).
5. דברי ביקורת אירוניים על הדרשנות משמיע הצדיק הנפטר בסיפור 'עם פטירת הצדיק': "הציץ הנפטר מתוך מיטתו וראה דרשן יורד ודרשן עולה, קושר פסוקים בפסוקים ומאמרות במאמרות, מוציא אותם מידי פשוטם ומכוונם לאותה שעה. אמר הנפטר לעצמו אלמלא לא הייתי חושש משום ביטול תורה הייתי מטה אוזן לשמוע" (אלו ואלו: קפה).
6. אין לחשוד חס וחלילה את עגנון בדיכוטומיה פשטנית. ואכן בהמשך הדברים מתהפכות לפתע העמדות: איש המדע הרציונליסט מעיד שהיה לו דין ודברים עם מת ואילו המספר איש האמונה התמימה מטיל ספק בסיפורו: "שתקתי שעה קלה ואמרתי אבל [...] חייך עזרא ואמר, הרי אין אתה חושדני במעשה כשפים. אמרתי לו במעשה כשפים איני חושד אותך, אבל [...] נפל לתוך דברי ואמר, אבל אתה חושד אותי בהשבעות" (פתחי דברים: 137).
7. יש להניח שעגנון כתב **נוטל** ולא **לוקח** הן משום הדמיון הפונטי בין **נותן** ל**נוטל** הן משום דרכי לשון חז"ל, שלפיה הפועל **לקח** שמור למשמעות 'קנה'. לא אחת בסיפורי עגנון רכיבים משיבוצי המקרא מומרים בנרדפים מלשון חז"ל. עסק בזה לאחרונה ברויאר 2010.
8. כתב היד שמור בארכיון עגנון שבבית הספרים הלאומי וסימנו Arc4* 1270 1:1.
9. על המספר, המחבר המשתמע, האירוניה והאירוניה העצמית ראו שהם תשנ"ד.

10. השני (1780-1850), בן דורו של ר' ישראל מרוז'ין. הוא נזכר כמה פעמים בסיפורי עגנון ובאנתולוגיות שלו. בייחוד ראו מעצמי אל עצמי: 252. ראו גם הולץ תשנ"ה: 59.

11. פתרון מחודד כיוצא בו מביא כנעני מפי עגנון: כשנפטר רב גדול בתורה שהיה איש ריב ומדון התלבטו המלאכים מה יעשה בו. לבסוף גזרו: "השליכוהו לגן העדן" (כנעני תשל"ב: 81). גזרה זו (שנאמרה במקור בידיש ותרגמה כנעני) דומה במקצת למטבע "בעיטה למעלה" הנוהג בלשון ימינו.

מראי מקום

טקסטים

עגנון ש"י	תש"י
אורח נטה ללון. ירושלים ותל-אביב: הוצאת שוקן.	תש"י
אלו ואלו. ירושלים ותל-אביב: הוצאת שוקן.	תש"י
לפנים מן החומה. ירושלים ותל-אביב: הוצאת שוקן.	תשל"ה
מעצמי אל עצמי. ירושלים ותל-אביב: הוצאת שוקן.	תשל"ן
סמוך ונראה. ירושלים ותל-אביב: הוצאת שוקן.	תש"י
עיר ומלואה. ירושלים ותל-אביב: הוצאת שוקן.	תשל"ג
פתחי דברים. ירושלים ותל-אביב: הוצאת שוקן.	תשל"ז
קורות בתינו. ירושלים ותל-אביב: הוצאת שוקן.	תשל"ט
שירה. ירושלים ותל-אביב: הוצאת שוקן.	תשל"א
תכריך של סיפורים. ירושלים ותל-אביב: הוצאת שוקן.	תשמ"ה
תמול שלשום. ירושלים ותל-אביב: הוצאת שוקן.	תש"ו

תאוריה מחקר וביקורת

אבן, י'	1974
"סופר, מספר ומחבר". הספרות, 18-19, 137-163.	
אסף, ד'	תשנ"ז
דרך המלכות: ר' ישראל מרוז'ין. ירושלים: מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל.	
ברויאר, י'	תש"ע
"היסוד המקראי הסמוי בלשונו של עגנון". מחקרי ירושלים בספרות עברית, כג, 215-254.	
ברור, מ"ה וא"י ברור	תשכ"ו
זכרונות אב ובנו. ירושלים: מוסד הרב קוק.	

"אם לטוב אם למוטב" בסיפורי עגנון

- גורדון, ד'
תר"ל **דרכי הרפואה**. ליק: דפוס רודאלף זיעבערט.
- גינצבורג, מ"א
תקצ"ה **קרית ספר**. וילנה: דפוס בנימין בן דוד ארי".
- דלמצקי-פישלר, ב'
תשנ"ט "מטבע ושיבויו - על שני צירופים וגלגוליהם בספרות: א. בין לטוב בין למוטב, ב. בקליפת אגוז". **לשונו לעם**, נ, 12-21.
- הולץ, א'
תשנ"ה **מראות ומקורות**: מהדורה מוערת ומאוירת של "הכנסת כלה" לש"י עגנון. ירושלים ותל-אביב: שוקן
- הלוי, ר'
תשס"ט "חילופי יחסות בפועלי שריצה וקרוביהם בעברית ומשמעותו של ה'יתמייז'". **מחקרים בלשון**, יא-יב, 89-105.
- ויזל, נ"ה
תקמ"ט "פתיחת המשורר". **שירי תפארת**. ברלין: דפוס חברת חנוך נערים, 1-22.
- טורי ג' וא' מרגלית
תשל"ג "דרכי השימוש הסוטה בצירוף הכבול". **הספרות**, ד: 1, 99-129.
- ירון, א'
תשל"ז "על הסיפורים שבכרך זה". **פתחי דברים**, ירושלים ותל-אביב: הוצאת שוקן, 211-212.
- כנעני ד'
תשל"ב **ש"י עגנון בעל-פה**. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- מירון, ד'
1996 **הסתכלות ברב נכר**: על 'הכנסת כלה' לש"י עגנון. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- מנדלי מוכר ספרים
תרנ"ב "לא נחת ביעקב". **פרדס**: אוסף ספרותי, ספר ראשון, 37-56.
- תר"ס **ספורים**. אודסה: הוצאת י"ח רבניצקי.
- סדן, ד'
1964 "בין טוב למוטב". **יריד השעשועים**. תל-אביב: מסדה, 142-144.
- תשט"ז "מרצע". **אבני שפה**. תל-אביב: עם עובד, 32-37.
- תשי"ט "לשונות וסביביהם". **על ש"י עגנון**. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 189-209.

- ערפלי, ב'
תשנ"ז "הטרגדיה של איש החושים הבינוני: עיונים בעלילת הרומן 'תמול שלשום'
לש"י עגנון". **עיונים בתקומת ישראל**, 7, 505-545.
- פישלר, ב'
תשמ"ז "נוי סוכה": לשונות 'אברהם ליבוש ובניו' לש"י עגנון, תרס"ו/תשי"ט.
מחקרים בלשון, ב-ג, 439-451.
- פרנקל, מ'
תש"ה "כפל לשון". **לשוננו לעם**, א, א, 9-10.
- רבי, י'
תשל"ז **שיחות על עברית**. תל-אביב: ספרית פועלים.
- שהם, ר'
תשנ"ד "המספר הבלתי מהימן ב'אורח נטה ללון'". בתוך: **חקרי עגנון**: עיונים
ומחקרים ביצירת ש"י עגנון, מוגש לפרופ' יהודה פרידלנדר, עורכים: ה' ויס
וה' ברזל. רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, 283-294.
- שקד, ג'
תשל"ג **אמנות הסיפור של עגנון**. תל-אביב: ספרית פועלים.

Allan, K. & K. Burridge

1991 "Euphemism, Dysphemism and Cross-Varietal Synonymy".
**Euphemism & Dysphemism: Language Used as Shield and
Weapon**. New York : Oxford University Press (1st chapter draft,
Internet version, pp. 1-15)